

Dr. MILENKO S. FILIPOVIĆ: VISOCKI CIGANI

Cigani su, živeći kao etnički element u našoj zemlji u svim pokrajinama, u toku vremena dodirnuli i naš folklor, pa se i proučavanje Cigana nužno nameće u kompleksu ostalog našeg materijala.

Kao i po mnogim drugim varošima po Bosni, u Visokom takođe živi nekoliko ciganskih porodica. Osim u Visokom, Cigana ima i u nekim selima visočkog sreza. O tim Ciganima ja sam uzgred izneo nekoliko podataka već u svom radu *Visočka Nahija* (Српски етнографски зборник, књ. XLIII). Vršeći, naime, antropogeografska i etnološka proučavanja našega naroda u Visočkoj Nahiji, kako se u narodu i sada zove uži visočki srez, utvrdio sam u kojim sve naseljima žive i Cigani te približno i njihovo brojno stanje. Pored toga, sabrao sam dosta podataka i o tome gde ih je ranije bilo, te nešto podataka o njihovom sadašnjem i ranijem životu. Zbog prirodne nepoverljivosti i velike primitivnosti, prikupljanje podataka od njih samih bilo je vrlo teško. Stoga sam najviše podataka skupio od onih Cigana koji me poznaju iz detinjstva, od Cigana u Halugama, i od onih u Visokom. U ovom članku izneću sve što sam za beležio i zapazio kod visočkih Cigana, koje nisam naročito proučavao, osim što sam u leto 1930 na nekoliko ekskurzija dopunio ranije skupljenu građu mnogim novim podacima. Dodaću i beleške o Ciganima u selu Vranjku, koje se nalazi u kraju Vogošći, između Sarajevskog i Visočkog Polja, a koji sam takođe proučavao (Вогошћа и Биоча, Српски етнографски зборник, књ. XLVI). Četiri fotografije za ovaj rad ljubazno mi je ustupio g. Mih. Hovanski, učitelj.

1 Ciganska sela i brojno stanje Cigana

Da bi se u ma kom kraju Bosne tačno utvrdilo gde i koliko ima Cigana, moralo bi se poći od mesta do mesta i lično vršiti popis. Stoga se uopšte vrlo malo zna o Ciganima u Bosni. Naime, službena statistika ne odvaja Cigana od drugih: muslimanske Cigane nije odvajala od muslimanskih Slovena a hrišćanske opet nije odvajala od odnosne hrišćanske grupe. Za vreme bivše austro-ugarske uprave, vlasti su muslimanske Cigane uvek ubrajale u muslimane Slovene, jer je veroispovest tada bila glavni kriterij. Naša državna statistika još nije objavila detaljne podatke iz popisa od 31 januara 1921 godine, te ne mogu reći kakav je bio njen stav prema Ciganima. Iz „Prethodnih rezultata”¹ vidi se, da je vođeno

¹ Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31 januara 1921 godine. Beograd 1924.

računa o maternjem jeziku i o narodnosti, ali broj Cigana nije nigde posebno iznet, nego je unet u grupu drugih jezika.

Ja sam tačno utvrdio u kojim visočkim selima žive Cigani (podaci su iz 1925—1927 god.) i broj njihovih porodica, a na osnovi prosečnog broja članova ciganskih porodica, koji se može dobiti po podacima iz popisa od 1910 godine, izračunaću i njihovo približno brojno stanje.

Bivša austrijska uprava u Bosni štampala je „Administrativni prijedlog Bosne i Hercegovine”, ali je svetski rat omeo konačno objavljivanje te knjige. To je abecedni popis svih naselja i naseljenih mesta u Bosni i Hercegovini s brojem stanovništva po popisu iz 1910 godine, i to po konfesijama.

Kao što sam naglasio, državna statistika ubraja muslimanske Cigane u Bosni u ostale muslimane. Svi visočki Cigani su po veri muslimani. Međutim, ima sela čiji su svi „muslimani” Cigani i mesta naseljenih Ciganima koji su u popisu označeni kao „muslimani”. To su, dakle, pouzdani podaci o Ciganima.

Godine 1910 pojedina ciganska sela brojala su:

Vranjak (srez sarajevski)	45 por.	191 duša
Haluge („Paljike”) u naselju Mrakovu	10 „	41 „
Rančik u naselju Obrama	3 „	16 „
Tihići u naselju Seoči	8 „	44 „
„Batni Do” u Papratnici	8 „	50 „
Luke u Dobrinju	4 „	19 „
Svega	78 „	361 „

Koliko je bilo Cigana na broj u ostalim mestima, gde ih je te godine bilo (Visoko, Monjari, Mokronozi, Koprivnica, Malo Čajno, Ivnica, Kakanj, Plandišće), ne zna se, jer žive pomešani s muslimanima srpskohrvatske narodnosti. Iz iznetih brojeva izlazi da ciganska porodica ima 4.75 članova ili, okruglo, pet članova.

Ja sam utvrdio ovaj broj porodica (za 1925—1927 god.):

Varoš Visoko	40 por.
selo Haluge (naselje Mrakovo)	9 „
Polje (deo naselja Monjara i Mokronoga)	5 „
Vukotići (Donja Papratnica)	6 „
Hrasnice (Koprivnica)	8 „
Rančik (Obre)	4 „
Varda (Plandišće)	3 „
Ivnica	3 „
Kakanj	1 „
Čulina Česma (Malo Čajno)	12 „
Svega u visočkom srezu	91 „

Tome broju treba dodati i 25 porodica u Vranjku, što čini svega 116 porodica. Taj broj, pomnožen sa pet, koliko prosečno svaka ciganska porodica ima članova, daje 580. Toliko je Cigana sa stalnim boravkom u ovom kraju. Ali uvek ima u Visokom i po selima i Cigana koji privremeno borave. Tu su u prvom redu čergari, koji dolaze preko leta iz Istočne Bosne, pa Crni Cigani, istih osobina kao što su i visočki, koji dolaze radi posla iz susednih krajeva i naselja, osobito iz Kiseljaka, Han Kumpanije Viteza (velikog ciganskog naselja u dolini Lašve) i iz Travnika.

Izuzimajući Cigane u Visokom, Vranjak je najveće cigansko selo u ovom kraju. Rasuto je po raščlanjenoj kosi ispod brda Gradine: kuće su mu delom na višoj terasi iznad Bosne, a delom po stranama oko potoka koji izvire na sredini sela. Kuće su na rastojanjima od 20 do 100 metara. U selu su svega 25 kuća (3 Beganovića, 4 Sejdića, 3 Suljića, 4 Hasanovića,

3 Bektića, 7 Bešića i 1 Musića). — U Mrakovu su Cigani naseljeni na Halugama. To je prostrana terasasta površina na severoistoku od sela. Ima devet koliba: 3 Beganovića, 2 Omerovića, 1 Pandića, 1 Hasanovića i 1 Suljića. — U varoši Visokom ima 40 ciganskih porodica u perifernim mahalama: Bare, Ljetovik, Rosulje i Križ. Ljetovik se zove i Ciganluk ili Ciganska Mahala. Ranije, pre rata, u Ciganluku ih je bilo više nego sada, a sada ih je više u Rosuljama. — Selo Čulina Česma je u Gračanici, na levoj obali rečice Gračanice a na goloj i neplodnoj strani. Ima jedanaest koliba: 1 Omerovića, 4 Bašića, 2 Pandića, 2 Ahmetovića, 2 Husića i Šarac (bez posebne kuće). — U Polju ispod sela Mokronoga i Monjara su 1 kuća Šojka, 3 Husića i 1 Pandića. — Na Mestu Vukotićima u Batnom Dolu (Papratnica) su 4 porodice Sejdića i 2 Pandića. Njihovi su preci tu iskrčili šumu i naselili se. — U Koprivnici, na kosi Hrasnicama su: 4 kuće Ramića, 1 Agića, 1 Čelića, 1 Omerovića i 1 Husića. — Selo Rančik u Obrama, po stranama oko Potoka iznad Usjeli, ima 4 kuće Sejdića. — Selo Varda je na terasiranoj kosi u Plandišću, i u njemu su dve kuće Husića i jedna Pandića. — U Ivnici i u Kaknju naseljeni su Torlakovići, kovači, među muslimanima: tri porodice u Ivnici i jedna u Kaknju. Prema tome, Cigana ima svega pedeset rodova (iako mnoge porodice nose ista prezimena, ipak pripadaju različitim rodovima) sa 116 porodica i oko 580 duša, od čega u užem visočkom srezu 44 roda sa 91 porodicom odnosno 455 duša.

U toku leta, kao što sam pomenuo, viđaju se i mnogi Cigani čergari iz Istočne Bosne (iz Foče i Rogatice poglavito). Ovdašnji ih zovu Gurbetima. U pojedinim selima zadržavaju se otprilike po sedam dana kalaišući suđe a uz to beru ruj.

2 Prošlost visočkih Cigana

Poznato je, da su Cigani došli u južnoslovenske zemlje s Turcima. S istoka, iz Indije, preko Male Azije i Grčke, raširili su se oni po Balkanskom Poluostrvu i tu ostali.² Prvi je pomen Cigana u našim zemljama iz 1378 godine (u Zagrebu Cigan Nicolaus).³ U Dubrovniku se pominju 1423 godine.⁴ Verovatno je, da ih je već tada bilo i u Srednjoj Bosni, jer ih je put s Istoka u Dubrovnik i u Zagreb mogao da vodi preko Bosne.⁵

O ranijoj prošlosti bosanskih Cigana ne zna se gotovo ništa. Tek jedan turski izvor s kraja XVII stoleća daje dosta podataka o Ciganima u Bosni. To je sidžil jajačkog kadije iz 1692—1694 godine, u kom se Cigani spominju na više mesta pod imenom *Kiptijan tajfesi* (Egipćani). Na njih se žale, kako se, lutajući po svetu bez stalna boravišta, mnogi od njih bave krađom, lupeštvom i razbojništvom. Da se ta napast spreči kako bilo, bosanski valije su izdavali naredbe, da se Cigani pregledaju i da se pohvataju i vezani pošalju na bosanski divan oni koji se nadu da se bave krađom ili lupeštvom. U sidžil su zapisane dve bujuruldije valije Mehmedpaše (iz 1693 i 1694) o tome. Iz njih saznajemo kako bi se Cigani, u vreme skupljanja vojnice, krili po šumama, te je turskim vlastima bilo gotovo nemoguće da utvrde tačan broj Cigana, pa se je njihov broj utvrđivao otsekom. Zatim se govori opširno o porezima, koje su trebali da plaćaju Cigani i o teškoćama prilikom njihova ubiranja. U Jajcu i u okolini bilo

² Тихомир Борђевић, из Србије кнеза Милоша, II 114. — ³ J. Matasović, Cigani u doba terezijanstva i josefinizma. Poseban otisak iz „Narodne Starine“ (Zagreb, 1928), str. 3. — ⁴ Јиречек—Радоњић, Историја Срба, III 227. — ⁵ Po narodnom predanju, kad su Turci zauzeli Visoko, u grad je prvi ušao jedan Ciganin i on je prvi na gradu „izučio ezan“.

je tada Cigana svirača.⁶ Ništa lepše ne govore o Ciganima ni ostali izvori iz doba pre i posle tog sidžila. Cigani su uopšte mnogo i različitog zla nanosili mirnom stanovništvu. Tako su 1620 godine nekih deset Cigana istukli tri prava fratra negde na putu idući iz Fojnice u Olovo.⁷ A put je te fratre vodio najvećim delom preko sadašnjeg visočkog sreza, te ako fratre nisu istukli baš visočki Cigani, a ono su to bili njihovi najbliži susedi, od kojih se svakako nisu razlikovali. U Srednjoj Bosni je opšte predanje da je Ciganin Kotoman upalio crkvu katoličkog manastira sv. Bogorodice u Olovu (1703?), a tako je zabeležio i sutješki letopisac fra Bono Benić.⁸ Opet kod Olova, 1718 godine, neki su Cigani izranili dva fojnička fratra i nisu uopšte hteli da zbog toga dođu na sud pred kadiju.⁹ Neki Duran, Ciganin iz Fojnice, odveo je 1738 god. Mandu, ženu Mijata Vrljkovića, i posle se je čulo da su u Splitu.¹⁰ Letopisac Benić zabeležio je i to kako je bosanski paša 1741 pogubio u jedan dan devet Cigana „zlih kesedžija”.¹¹ Bez datuma su u arhivu fojničkog manastira jedna tužba na visočke Cigane zbog konja i jedna fetva u kojoj se kazuje kako su Cigani napali na fojničkog fratra i oteli mu konja.¹² Po izveštaju grofa Šarla Antuara (Charles Anthouard de Vraincourt) iz 1806 godine, bosanski Cigani, za koje se u Bosni veruje da su poreklom iz Egipta, nemaju svoje posebne vere. Veliki su kradljivci, veoma vešti skitači, gatari i sl.¹³

Nema pisanih dokaza, ali u predanju ima uspomena da su visočki Cigani bili u svemu isti kao i pominjati Cigani iz okoline Jajca, Fojnice i Olova. Od visočkih Cigana ne samo da su trpeli hrišćani nego i muslimani. Koliko su bili silni, uvek su išli pod oružjem, kao begovi. A kad bi koji od njih pošao u Posavinu s mnogim oružjem i obučen u crvenu čohu, tamo bi ga zvali „begom”. Domaći pak Srbi seljaci, kad bi pošli gde u svatove, od Cigana bi pozajmljivali oružje.

Iz kazivanja samih Cigana i drugih stanovnika Visočke Nahije mogao sam da izvedem ovo. Ranije Cigani nisu imali stalnih naselja, nego su se često pomerali iz sela u selo. Početkom prošloga stoleća još su hodali sa čergama, ali ne kao pravi čergari, nego po dosta ograničenom prostoru, samo po jednoj ili po dve nahije. Neki paša naterao ih je da se stalno nastane i rasporedio ih je po džematima. To njihovo kazivanje nije bez istorijske osnove i odnosi se na naredenje Dželal paše iz 1820 godine. Taj paša, da bi stao na put krađama i paležima po Bosni, naredio je, između ostaloga, da se (Cigani) kotlari i ostali čergari ne smeju skitati od sela do sela nego da ostanu gde su se zatekli.¹⁴ Ta naredba nije uspela, jer još ima staraca koji pamte kad još Cigani nisu imali stalnih kuća nego živeli po čergama. Docnije su i austrijske vlasti nastojale da se Cigani stalno nastane, sabrale ih i davale im zemljište, ali mnogi i danas žive poluskitačkim životom. Ponovilo se je, dakle, ono isto što se je desilo u Hrvatskoj i u Slavoniji, i to krajem XVIII stoleća, gde naredbe Ma-

⁶ Dr. C. Truhelka, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1918, 174—175. — ⁷ J. Matasovič, Фojничка регеста. Споменик Српске краљевске академије, 67, стр. 132. — ⁸ Dr. fra Julijan Jelenić, Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci. „Glasnik Zemaljskog muzeja”, 1924, str. 4. — ⁹ J. Matasovič, нав. дело, 190. — ¹⁰ Dr. fra Julijan Jelenić, Ljetopis fra Nikole Lašvanina. Glasnik Zemaljskog muzeja, 1915, 18. — ¹¹ Isti, Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci. Glasnik Zemaljskog muzeja, 1924, 19. — ¹² J. Matasovič, нав. дело, 398, 405. — ¹³ Вјекослав Јелавић, Француска извјешћа о Босни. Гласник Земаљског музеја, 1906, 310. — ¹⁴ S. Vašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463—1850, str. 131.

rije Terezije i Josifa II nisu uspele da Cigane vežu za stalna naselja¹⁵, i, nešto docnije, i u severnoj Srbiji, gde je knez Miloš više puta nastojavao da Cigane stalno nastani, ali bez velikog uspeha.¹⁶

Oni koji su se već privikli na život u stalnim naseljima i odali se zemljoradnji, zahvalni su austrijskoj upravi koja ih je na to nagnala: „Čim Švabo dođe, dade svakom življenje” reče mi jedan starac iz Gračanice.

Kako su Cigani ranije bili vrlo pokretljivi i često menjali selo, o njima ima uspomena i u onim selima u kojima ih danas nema. A gde ih je bilo, ostali su mahom u rdavim uspomenama.

U Gornjoj Misoči zna se samo toliko da je nekada u selu bilo Cigana. Bilo je Cigana u tursko vreme i u Kadarićima. U uspomeni osobito su ostala dvojica, Mušan i Fazlija. U Kadarićima su živeli u kolibama. Odatle su morali da beže — ne zna se zašto — pa su živeli na Kostraći u Sovrlima, gde su stari izumrli, a mladi posle okupacije Bosne prešli u Mrakovo. Na Kostraći ih je bilo šest ili sedam koliba. Mesto gde su bili ti Cigani i sada se u Sovrlima zove Čerge. U tursko vreme svraćali su Cigani i u Balibegoviće, selo do Kadarića, i seljani su ih se mnogo bojali. Po šumi Bojištu iznad sela Drenovice (blizu Balibegovića) nekada su bile ciganske čerge. Jedno mesto, obraslo u šumu, zove se Čergališće.

U selu Stojkovićima, u Monjarima, nekada su živeli Cigani koji su isprodavali svoje zemlje i prešli na Brezovinu u fojničkom srezu. Na mestu Osretku u Lužnici nekada su živeli Cigani, a u Podvincima u Pašalinom Dolu. Bilo ih je i na Gori. U Dolu na Slapnici bili su neki Cigani, pa su ih muslimanski Begići davno isterali. Znatno cigansko selo bilo je u Lučićima, a ispod puta pod sadašnjim selom. Ti su se Cigani bili naselili na „haliluk” posle kuge. Zvali su se Piriye, Jazve i Kerani. Na Kerane je sačuvana uspomena u nazivu mesta Kerani. Bio je neki bogat Ciganin Tatar, i po njemu se zove Tatarov Do. Tih je Cigana vremenom nestalo. Takođe i u Dobuju, posle neke kuge, bili su se namnožili Cigani po Hrasnicama i u Hasagića Dolu iznad sadašnjeg sela, i ti su Cigani bili vrlo silni.

Zbog velike oskudice koja je vladala za vreme svetskog rata i zbog svog nehigijenskog načina života, mnogi su od njih stradali, i krajem svetskog rata napuštena su neka ciganska sela usled izumiranja i iseljavanja u mesta sa uslovima boljim za život. U naselju Seoči bilo je cigansko selo Tihici. Ti su Cigani bili došli iz Dobrinja, pa su se raselili za vreme svetskog rata. U Dobrinju, na mestu Lukama iznad sela, bilo je cigansko selo sa sedam koliba. Ti su se Cigani za vreme rata iselili u Papratnicu i u Visoko.¹⁷ Na Vranjku je pre rata bilo mnogo više Cigana nego sada (1910 bilo ih je tu 45 porodica); delom su izumrli poslednjih godina a delom su se iselili u Alipašin Most kod Sarajeva (neki od Bešića, Suljića i Beganovića).

Pošto su Cigani uopšte vrlo oskudni predanjima i ničim se ne interesuju osim što su slučajno zapamtili, vrlo sam malo mogao saznati o postanku njihovih naselja. Pokušao sam uzgred da i na njih primenim metode proučavanja porekla pojedinih rodova, ali sam u tome imao vrlo slaba uspeha, iz razloga malo pre pomenutog.

Ciganski rodovi koji su sada na Vranjku bili su ranije pod Nebočajem, na Stajbinama, a zemlje su im bile sve do reke Bosne, a na Vranjku je bila šuma. Nekada su na Stajbinama bile samo dve kuće Sejdića i po

¹⁵ J. Matasović, Cigani u doba terezijanstva i jozefinizma, 3. — ¹⁶ Тих. Р. Борђевић, на означеном месту. — ¹⁷ Те сам податке већином повadio из свoga дела „Виsoчка Нахија” (Srpski etnografski zbornik, knj. XLIII).

jedna Beganovića i Musića, a njihov se broj posle umnožio priraštajem i doseljavanjem.

Cigani u Mrakovu sabrali su se tu pod uticajem vlasti iz raznih sela. Neki su od njih boravili najpre u Kadarićima, pa u Sovrlama. Kad su morali bežati iz Kadarića, zakopali su jednu staru bolesnu Ciganku živu u zemlju. Iz Kadarića su prešli na Panduricu na desnoj obali Bosne, a docnije u Haluge.

Ranije su i Cigani iz varoši Visokog išli po selima kao kovači i kretali se od kuće do kuće tražeći posao. Gde bi radili onde bi dobivali i hranu. Naplaćivali su više u žitu i mlivu nego li u novcu. Kad su malo „ufatili hlad poda se i zamogli”, prošli su se toga, stalno nastanili u Visokom i odali se drugim zanimanjima.

Od sadašnjih ciganskih rodova u Visokom, 15 ih ne znaju ništa o svom poreklu, jedan je došao iz Zenice, jedan iz Mostara, jedan iz Posavine (Sejdić), jedan s Bilalovca, tri su iz Dobrinja, a Zelihići, koji hoće da se smatraju „bijelim”, došli su ispod čerge, a ranije su najviše boravili u Repovcima kod Konjica.

Od tri roda u Polju pod Monjarima i Mokronozima, jedan je iz Visokog, jedan sa Svinjareva (fojnički srez) a jedan iz Travnika. U Papratnici su samo dva roda: jedan naseljen još u prvoj polovini XIX st. i jedan iz Dobrinja.

Na Hrasnicama su tri roda koji ne znaju svoje poreklo, jedan rod poreklom s Gore, i ogranak Husića iz Mokronoga koji su iz Travnika. Do pre 30—40 god. na Hrasnicama nije bilo koliba nego su bile čerge od busa, podignute na čimenu.

Cigansko naselje u Malom Čajnu (u Gračanici) je novijeg porekla i zamenilo je ciganska naselja koja su u tursko vreme bila na Zlamenju i pod Ravnim, odakle ih je austrijska uprava premestila na meru na današnjem mestu u Podvincima. Iz Bara u Podvincima svi su Bešići. Staro cigansko groblje u Podvincima je na mestu Bare-Grebovi. Neki od Bešića su živeli u Lužnici. Od sadašnjih rodova u Malom Čajnu dva su sa Svinjareva, jedan iz Dobrinja, jedan iz Krajine (Ahmetovići¹⁸), a jedan, i to glavni (Bešići), bio je ranije čergaški.

Ne znaju poreklo ciganski rodovi na Ranćiku u Obrama. Jedan rod na Vardi ne zna poreklo, a drugi je doselio iz Stupa iznad Oraha. Torlakovići, kovači u Ivnici i u Kaknju, doselili su iz Zenice i došli su radi zanata.

Brojevima pretstavljeni ti podaci ovako izgledaju:

Mesto porekla	rodova	%
1 Nepoznato	29	58
2 Unutrašnja preseljavanja		
Dobrinje	4	16
Visoko	3	
Gora	1	
3 Bosanska Krajina	1	2
4 Srednja Bosna		
Svinjarevo	2	12
Bilalovac	1	
Travnik	1	
Zenica	2	
5 Tuzla i Posavina	4	8
6 Okolina Konjica	1	2
7 Mostar	1	2
svoga	50 rodova	

¹⁸ Naknadno sam saznao da su oni iz Krajine. U M. Čajno su prešli iz Tramošnika, kao što sam ranije izneo (Srpski etnografski zbornik, XLIII, 525).

3 Podela i etničke osobine

Ovdašnji se Cigani dele na Bijele i Crne. Crne Cigane zovu seljani i kotlarima, a sami Cigani izgovaraju taj naziv kao kotrali. Svojim jezikom Cigani se zovu Rom (Ciganka: Romni), u množini Roma, a taj im naziv znači u isto vreme i čovek. Ta njihova sujeta identifikacija pojmova „Ciganin” i „čovek” vidi se posredno i iz izraza gađo, koji u isto vreme znači stranca i muslimanina. Kod slovenskog stanovništva čuje se i izraz „firaun” u značenju „Ciganin”, ali mahom u pogrđi ili u šali (npr. firaun jedan! firaunska vjero! i sl.). Cigane zovu i drugim pogrđnim i šaljivim imenima, npr. sitna vjera, šesta regimenta i sl. Bijeli Cigani sebe zovu i erlijama. Visočki Cigani zovu Cigane čergare „gurbetima”, pa i „Cincarima” (Visoko).

A. Crni Cigani.

Govor. Kao što je poznato, Cigani su poreklom iz Indije, gde su bili među parijom, i njihov jezik je u osnovi sanskrtski. Seleći se na zapad i živeći vekovima među stranim narodima, Cigani su primili u svoj jezik mnoge reči iz jezika onih naroda s kojima su dolazili u dodir. U govoru visočkih Cigana lako se prepoznaju grčki, turski i slovenski elementi. Ciganski jezik lako uče ljudi, koji s njima imaju posla. U varoši već i Crni Cigani napuštaju jezik: bez velike potrebe ni u kući ne govore ciganski, osim kad žele što da sakriju od suseda ili od posetilaca, i ima dečaka koji već ne znaju ciganski. Osim pomenutih izuzetaka, Cigani su bilingvi. Ne poznavajući ciganski jezik ni komparativnu gramatiku, nisam ni mogao ulaziti u proučavanje jezika visočkih Cigana, pa neću da iznosim zasada ni ono što sam skupio (oko 220 reči i nešto primera govora).

Dobri poznavaoци visočkih Cigana uveravali su me da Cigani imaju za mnoge stvari po dve vrste izraza, od kojih jednu upotrebljavaju kad govore među sobom a drugu kad govore pred stranim licima, koji znaju ciganski, a žele da nešto sakriju od stranaca. To bi bio, dakle, neki tajni jezik.

Telesne osobine. Pokojni d-r L. Glück, koji je našu nauku zadužio nekolikim savesno radenim priložima iz antropologije i etnologije, napisao je i jednu raspravu o antropologiji Cigana muslimanske vere u Bosni i Hercegovini.¹⁹ Studija je pisana na osnovi merenja 66 lica od crnih (28 m. i 14 ž.) i Belih Cigana (13 m. i 11 ž.), dakle sa mnogo više antropološkog materijala nego što su ga imali raniji ispitivači fizičke antropologije Cigana. Među Crnim Ciganima koje je merio L. Glück bila su i dva muškarca i jedna ženska iz Visočkog. On je, dakle, obuhvatio i visočke Cigane, i može se uzeti da njegovi rezultati vrede i za njih.

Ja nisam imao mogućnosti da vršim tako tačno posmatranje i merenja, što je L. Glück i kao lekar mogao da učini. Ja sam ih posmatrao običnim okom, za što sam imao i odviše prilike, jer sam posetio sva njihova sela u okolini Visokog i mnogo se koristio u tome njihovom navikom da besposliče i sede po kafanama. Saopštiću dakle rezultate svojih

¹⁹ L. Glück, Zur physischen Anthropologie der Zigeuner in Bosnien und der Hercegovina. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Bd. V., 403—433.

posmatranja kojima se, uglavnom, samo potvrđuju rezultati L. Glücka, a unekoliko dopunjuju.

U Bosni se među muslimanskim Ciganima razlikuju Crni i Beli, poglavito po svojim telesnim osobinama. L. Glück razlikuje, s razlogom, među muslimanskim Ciganima u Bosni dva više ili manje fizički različita tipa.²⁰) Ali se u varoši Visokom razlikovanje „Crnih” i „Bijelih” ne zasniva toliko na razlikama u antropološkom tipu, koliko na razlikama u zanimanju i u načinu života, jer u varoši Visokom ima Bijelih koji su sasvim tamni i Crnih koji su otvorenije (otvoreno smeđe) boje kože i kose (s ridom bradom i brkovima).

Zanimljiva je konstatacija Glückova da su kod Cigana muškarci bolje hranjeni nego li žene, i da među njima uopšte nema ni debelih ni vrlo debelih lica.²¹ To vredi i za visočke Cigane, osobito za Crne, s jednom malom rezervom: dva bela Ciganina u Visokom su vrlo razvijeni (jedan previsok), odlično hranjeni, a jedan je i debeo.

Visočki Cigani su, kao i uopšte Cigani po Bosni, velikom većinom srednjega rasta. Retki su pojedinci sasvim niskog ili visokog rasta. Većinom su dobro ili osrednje razvijeni. Žene su im rastom znatno niže, sitne i mršave. Na Hrasnicama sam vidao lica s vrlo lepim crtama lica i tela a uz to s otvorenom kompleksijom.

Koža je u visočkih Cigana većinom tamnije (žučkasto-mrke) boje, tako da se već po boji kože mogu da razlikuju od ostalih (po L. Glücku su tamno-smeđe boje²²). Kosa im je većinom zagasita, crna, ali ih ima i s tamnosmeđom kosom, mnogo rede s otvoreno-smeđom. Može se reći da kosa ima samo tonove od tamnosmeđeg do crnog. Zatim, kosa je obično kruta i prava, retko u koga malo talasasta. Sada Cigani retko da sasvim šišaju kosu, nego je puštaju i drže neurednu. Stariji, osobito među Bijelim Ciganima, briju kosu. Žene ciganske bojadišu kosu, te se prava boja uopšte ne može tačno da odredi, iako kosu puštaju niz leđa u pletenicama, koje se mogu videti.

Oči su velikom većinom smeđe, ali se vide i pojedinci, iako veoma retko (po L. Glücku 18%²³), sa svetlijom bojom očiju, sa sivom („zelenkastom”). Među Ciganima u Malom Čajnu video sam i plavu dužicu.

Glava je u većine sa strana kao sploštena, uopšte masivna i često nesrazmerno velika prema telu, po veličini i razvijenosti. Potiljak je izdužen (što upućuje na već konstatovanu dolichocefaliju, kao najčešći oblik ciganske lubanje²⁴). Čelo je veliko i većinom usko. Po pravilu oči su krupne a obrvski luci su obično mnogo istaknuti. Kod Cigana visočkih je karakterističan nos, koji je krupan, mesnat, širok u osnovi. Vidjaju se (otprilike u $\frac{1}{5}$) i povijeni nosevi. I jagodične kosti su obično snažno razvijene.

Cigani po selima visočkim nisu uopšte sposobni za teži fizički rad niti imaju izdržljivosti u radu.

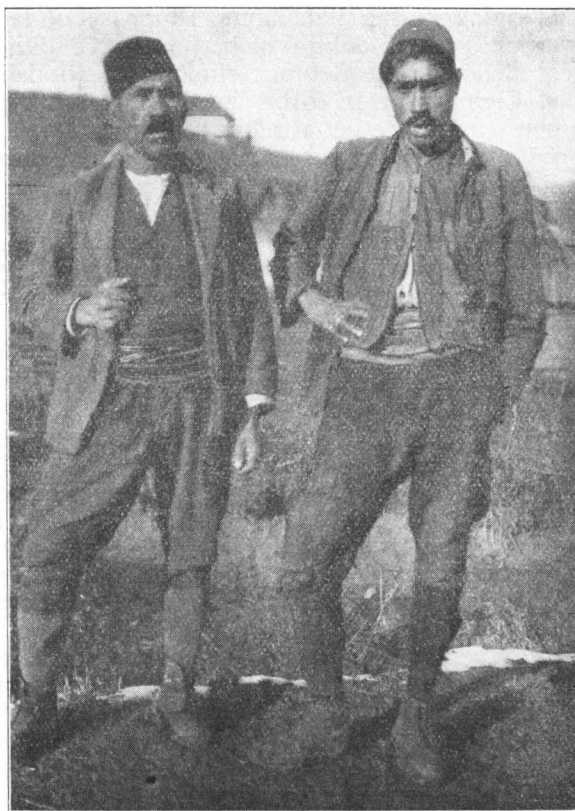
L. Glück ima i drugih posmatranja, naročito o ženama i o Belim Ciganima.

Duševne osobine. U pogledu na duševne osobine, kod Cigana postoji velika gradacija. Priča se, a iz pominjatih pisanih izvora zna se, da su bosanski, pa i visočki, Cigani bili veliki silnici i da su otvoreno nanosili zulume nezaštićenoj raji, pored toga što su krali od svih bez razlike. Duskora je u Mrakovu živio jedan starac koji je s tugom pričao o starom

²⁰ Nav. delo, 406. — ²¹ Nav. delo, 407. — ²² Nav. delo, 420. — ²³ Na označenom mestu. — ²⁴ Na označenom mestu.

dobu kada je, kao mladić, krao konje pa ih bojadisane prevodio u Slavoniju i prodavao.

Među sadašnjim Ciganima ima ih dosta koji svojim poštenim i marljivim radom zaraduju svoj hleb, i to ne samo Bijeli nego i Crni. U tom se pogledu osobito ističu Cigani na Vranjku, koji po malo obrađuju zemlju i rado idu po radovima, i Cigani u Malom Čajnu, koji su gotovo svi postali zemljoradnici. Nasuprot tome oni u Mrakovu su većinom isprodavali zemlju pa se odali prosjačenju i kockanju i besposlenom sedenju po kafanama.

Dva Ciganina s Hrasnica.

Kocka je mnogima od njih tolika strast da će prodati i odelo sa sebe. Pored karata naročito vole svoj barbut, bez koga Ciganin ne može da živi. Iako je barbut prvenstveno muška igra, bilo je i žena koje su igrale. U toj se igri najbolje ogleda mentalitet visočkih Cigana. Koji u igri izgubi, od muke se udara pesnicama po prsima. Da bi produžio igru, daće u zalog i odelo sa sebe. A na iznajmljeni novac platiće 50% kamata bez obzira na rok, a rok može biti da se plati odmah po svršetku igre ili do mesec dana. Kod igrača nema nikakve srdžbe, ako neki od njih pozajmi drugome i tako mu stvori mogućnost da produži igru, pa

**

makar taj posle u igri odneo sve. Ako dode neki drugi makar samo s jednim dinarom, pustiće ga u igru. Za vreme igre svi galame, ali se neće potući.

U većini, Cigani nisu za rad, jer nemaju dovoljno izdržljivosti. Gledaju samo gde će što besplatno pojesti i popiti. Čim neki na kakvom poslu zaradi nešto novaca, kupiće nešto za kuću i prekinuti posao: ne može da miruje na jednom mestu i da čuva novac. Glavna je briga Ciganinu da ženi donese: duhan, šibicu, sveću, kafu i šećer (za ostalo se brinu same Ciganke). Ako nema novaca da to kupi i ponese kući, Ciganin i ne dolazi kući. Uživanje im je da su im žene „dobro” i „lepo” odevene.

Imaju jednu zaista lepu crtu: međusobno pomaganje. Ne daju jedan drugome da ogladni. Čim jedan ima, skupe se onda svi i pojedu i popiju. Ako jedan u društvu dobije hleb, odmah će pitati sve prisutne da li su gladni i podeliće što je dobio. Nekolicina će podeliti fildžan kafe i cigaretu duhana. Ciganka će iz torbe izvaditi hleba i drugog što bude imala i dati onome koga sretne a rekne da je gladan. Zadovoljni su s malim i s onim što imaju. Ponose se tim što nemaju nikakve brige. Ne misle na sutrašnji dan, niti u leto misle na zimu. Pušenje je zajednička strast muškarcima i ženama. Puši se najprostiji duhan. Ali čim Ciganin dođe do nekog dinara više, ne kupuje „Savu” (najjeftinije cigarete) nego onda puši „Zetu”. Takvi su svi i to ne samo u pušenju nego i u drugom, npr. u odevanju. Baš zbog te svoje psihičke crte Cigani su najviše izloženi šalama svojih suseda. Dešava se, da neki Ciganin u toku jednoga dana po nekoliko puta promeni odelo odnosno svoje imovinsko stanje: čas je sasvim lepo odeven a za čas eto ga u dronjcima, već prema tome kako ga posluži sreća u barbutu.

Vrlo su neuki, ali nisu glupi nego, naviknuti lenstvovanju i slobodi, ne mogu bez teškoća da se naviknu na stalan rad. Zanimljivo je, da su mnogi od njih u austrijskoj vojsci dolazili do podoficirskih činova. Ali malo ko od njih da zna ime svoga dede, a doskora nisu imali ni prezimena, nego su se zvali po ocu i dedi (Ibro Muje Suljina) a u običnom društvu samo po imenu ili po nadimku. Uopšte, nemaju nikakvih predanja, niti imaju kakvog interesovanja za svoju okolinu i za svoju prošlost.

Kao što sam ranije pomenuo, visočki Cigani samo na izgled pripadaju muslimanskoj veri. Samo su im muslimanska imena. Inače se oni ne drže verskih propisa Islama, i zato ih muslimani preziru. Uopšte, muslimani smatraju da su im hrišćani bliži, i Ciganin, po tom njihovom opštem shvatanju i verovanju, koji bi hteo da zaista bude muslimanin, trebao bi da najpre bude hrišćanin i da iz hrišćanstva pređe u islam. Stoga Cigane ne puštaju u džamiju. Samim pak Ciganima nije to krivo nimalo, pa i ne idu u džamije, niti se redovno sunete, niti zovu hodže, osim u vrlo retkim prilikama, da isprate mrtvaca, i sahranjuju se u svoja posebna groblja.

Zanimanje. Ranije su se Cigani poglavito zanimali kradom i krali su u prvom redu konje. Po danu bi spavali a po noći išli u krađu: „čorlava”. Neki Džafer Bešić iz Malog Čajna pričao je za života svoga: kad bi se povezali konj do konja od Zenice do Visokog, opet bi to malo bilo prema onom koliko je on pokrao. Neki Čelo govorio je: „Ako stiže tvoj, ako ne stiže moj”, tj. ako ga stigne vlasnik ukradenog konja može ga povratiti. Potraga za konjem kog bi ukrali Cigani bila bi bezuspešna, jer bi Cigani ukradene konje vešto bojadisali pa najhitnije preveli preko Save i prodali u Slavoniju. Znali su i goveda daviti: uvukli bi neopaženo u grlo tuđem govečetu nekakav savijen nož i presekli grkljan. Kad tako

goveče lipše, onda se oni skupe tobože na mrcinu i odmah sve raznesu. Bavili su se i drugim vrstama krađe. Neki Zaho Bešić proslavio se kao veštak u krađi novčanika, iako je bio sakat u ruku. Krali su sitnije stvari i iskorišćavali neznanje i nevestinu seljaka i seljanki. Jedan primer o tome: U Kadarićima bili su pre okupacije i neki Fazlija i Mušan. Jednom prilikom došli oni kući Jove Perendije u Sovrle i od žene mu Tomanije tražili da im što udijeli. „U šta ćeš?“ upitaće ona, a Mušan odgovori: „Daj mi u ovi koto kukuruza s tavana“. Ona mu uspe u kotao kukuruza. Sutradan traže kotao, ali kotla nema. Kad je rekla stara da je bio Mušan, stari odmah za dugu pušku pa u Kadariće Mušanu. „De moj koto?“ — „Jovo dragi, ja nijesam imo u što drugo odnijeti. Evo ti koto, naj!“ — Pošto su docnije preselili u Sovrle, taj isti Mušan ukrade o sv. Savi tukca od Jove Ostojića u Velikom Hanu. Ahmed-čauš i zaptije, koji su radi toga došli iz Visokog, imali su silne muke, jer su im Ciganke sipale pepeo u oči. Mušan je morao platiti dukat za tukca.

Iz tog ranijeg doba ostalo je Ciganima da se bave lečenjem i operacijama konja, a nekotiki, osobito u varoši Visokom, preprodavanjem konja i veštaci su u prodavanju konja s manama.* Krali bi oni i sada. Vele da bi smeli od „havsta“ (tj. ne plaši ih kazna zatvora), ali ne i od kundaka.

Nastojanja vlasti da Cigane prisile i priviknu na život u stalnim naseljima uspela su samo delimično. Među Crnim Ciganima jedan se veoma neznanat deo njihov bavi kovačkim poslom. Ukoliko se bave zemljoradnjom, ta je zemljoradnja kod siromašnih sasvim primitivna. Oni nemaju ni stoke ni poljoprivrednog oruđa osim motike. Neki najpre bace seme po travi, i onda kopaju zemlju motikom, a neki najpre uskopaju, bace seme, i onda ga zatrpaju. Cigani na Vranjku dosta se pomažu i voćem: „kad im ne rodi šljiva, nestalo je pola hrane“. Mnogi odlaze na „radove“ po industrijskim preduzećima. Ranije su neki pomalo kiridžijali, a gotovo svi su brali „ruj“, kog ima u ogromnim količinama po brdima u tom kraju. Pošto se sada za branje ruja moraju da plaćaju državi visoke takse, napuštaju taj rad, i sad se tim skupljanjem malo ko bavi.

Ciganske žene idu po selima, s torbom na levom ramenu, i prose, a leti pabirče po njivama i rade za nagradu, ako ih ko zovne na posao. Osim toga, mnoge žene kupuju od Jevreja sitničara dinčuve, bašlije, prstene „medenjake“ i slične sitnice, pa ih po selima „trampe“ (zamenjuju) za mlivo, kukuruz i dr. Kao i ranije, tako i sada mnoge žene prošnjom ne izdržavaju samo sebe nego i muževe. U vreme žetve Cigani i Ciganke pomažu seljanima, za šta dobivaju nagradu u žitu, koje obično odmah unovče. „Faletati“ i „bacati grah“ (gatati) ne zna svaka od visočkih Ciganke, i to je poglavito zanimanje žena čergaških Cigana.

* Saznao sam za nekolike načine podvale u prodavanju takvih konja. Ako konj ramlje u prvu nogu, „cenzar“ (vodič) ga vodi za vodice i stalno ga udara u donju vilicu. Tada konj podiže glavu visoko i ne zapaža se da ramlje. Ako konj ramlje u zadnju nogu, tada ga neki veštak udari i u onu zdravu nogu, pa se ne može opaziti da li je konj šepav, jer jednako podiže obe noge. Ili konja s bolesnom nogom prethodno istrče, dok mu se noga zagreje, i kupac može videti manu tek kad konj stane posle dužeg hodanja (pošto mu se noga ohladi). Ako je konj sipljiv, Ciganin mu na 24 sata pre vodenja na trg ne daje ni da jede ni da pije nego ga zalije uljem i rakijom, i time uspe da mu zadrži zaduhu da se ne primeti, dok kupac ne nahrani i ne napoji konja. Ako konj ima oči a ne vidi, onda ga pre odvođenja na pijacu Ciganin dobro ispuca po glavi. Kada hoće cenzar da ga povede, mane mu rukom ispred glave i konj oseti hladan vetar, što mu služi za znak za polazak.

Kuća. Po selima ima još živih staraca koji pamte doba kad visočki Cigani nisu imali kuća, nego su živeli po čergama.

Sada Cigani većinom žive u vrlo bednim raštrkanim kućicama, pletenim od pruća i oblepljenim blatom, kojima se od smrada ne može prići. Po tipu te su kuće iste kao i kod ostalih seljaka: tj. dvodelna prizemna kuća, ali manjih dimenzija. U takvim kućama žive Cigani u Malom Čajnu i na Vranjku, kod kojih ima već i lepih krečenih kuća. Na Vranjku su nekolicke kuće od ćerpiča. To su *baro ćer*, velika kuća, t.j. obična kuća. Većina pak živi u malim kućicama od plota i kala, koje su široke do dva a dugačke tri do četiri metra. Grade se tako da se pobodu kolje ili jači

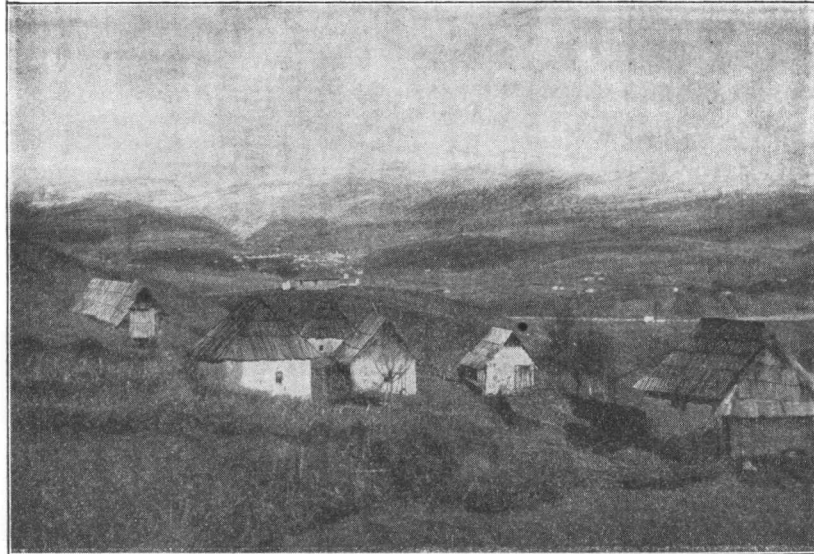

Jedna nedovršena, ali nastanjena, „kuća“ na Hrasnicama.

stubovi u zemlju, opletu prućem i oblepe blatom. Na kući su samo jednokrnlina vrata, prozori su mali: često samo komadić stakla utisnut u zid. Niske su i pokrivene podlačkom. Nekada je u takvim kućicama živelo i siromašno pravoslavno i muslimansko stanovništvo, koje ih je gotovo sasvim napustilo.²⁵⁾ Ali je bilo dosta Cigana koji su živeli u još primitivnijim stanovima, u čergama ili u kolibama ili kolibicama, kako su ih oni zvali, a koje su pravljene od busa i od papradi. (Kolibama često zovu i opisane kućice). Na Hrasnicama se i sada javlja taj oblik. God. 1927 video sam jednu takvu kolibu. Bio je to zapravo samo krov na zemlji. Napravljena je tako da je pobadano pruće koso u zemlju i vrhovi mu sastavljeni, a onda po pruću bacani bus i paprad. Taj krov je dug oko tri metra, širok i visok oko jedan i po metar, a gornja ivica mu je duga oko dva metra. Te kolibe — čerge već nije bilo 1930. Pošto je ona oborena, posle je bila podignuta još jedna takva koliba, ali već ni ta nije postojala 1930. Srećom sam našao neke stare Cigane iz Malog Čajna i

²⁵⁾ Opširnije u mom radu: Privreda, saobraćaj i naselja u Visočkoj Nahiji. Posebna izdanja Geografskog društva, sv. 7, str. 52—54.

Visokog koji su mi po sećanju kazali kako su se pravile čerge, u kojima su ranije svi živeli. Počinjalo se tim da se na ravnom mestu pobodu dve rakljaste motke, dve sohe. Gore na raklje stavi se popreko dugačka motka, s r g. Zatim se u dva reda bode pruće u zemlju, čije se vršike spoje iznad one motke. Stoga je pri vrhu taj krov u preseku ovalan a ne šiljast. Pruće se onda ispreplete kao lesa. Onda se ta lesa prepokrije paprudi i busenjem; bus meću i ozgo po srgu. S jedne uže strane bila su

Cigansko naselje Hrasnice. (Snimljeno sa zapada; u pozadini se vide: r. Bosna, Plandište i Zgošća).

vrata, a kao vrata služila je pletena ljesa. Za takve stanove bilo je uvek dosta građe na raspolaganju, pa je i to olakšavalo kretanje: na jednom mestu bi proveli 1/2—1 god. pa bi krenuli na drugo, obično u granicama istoga džemata.

Jedino što kod Cigana na Vranjku i u Malom Čajnu ima sporednih zgrada, ali su vrlo retke. U Malom Čajnu neki imaju za stoku klanice a neki drže stoku u magazama. U Halugama, u Mrakovu, i na Hrasnicama nema osim koliba nikakvih zgrada, nema ni ograda.

Nošnja. Stariji i imućniji Cigani nose se kao i siromašniji muslimani, a ostali nose što ko nade.

Žene se nose kao i muslimanske žene ali su bez onih delova odela (feredža i zar) kojima se sakriva lice. Mnogo vole šarene i drečeće materije, te upletanje u kosu kojekakvih pužića i korenja, nošenje derdana i hamajlija. Žene se kniju (bojadišu knom kosu i nokte) i to obično čine uoči petka.

Sastavni su delovi ženske nošnje i torba, koju Ciganka nosi samo o levom ramenu, i štap, koji nosi radi odbrane od pasa.

Društveni život. Svoje mahalske starešine Cigani zovu ceribašama (kod ostalih zovu se knez odnosno muktar). Ranije bi

postao ceribašom Ciganin, koji se istakne, pa ga onda i vlast potvrdi. Uloga tih ceribaša bila je nešto veća, dok nisu Cigani dobili građanska prava, a otkako su se izjednačili sa ostalima i oni već svoje starešine zovu muktarima. Ranije je ceribaša bio unekoliko odgovoran ako koji od njegovih Cigana što ukrade. Interesantno je, da je ta čast u Visokom nasleđivana u porodici Dedića. Pamti se Derviš Dedić, koji je bio čuven i sa

Jedna grupa Cigana s Hrasnica.

svoje fizičke snage i veštine (skakao je s ambarova u Visokom, i ništa mu nije bivalo), a posle njega su bili sinovi Mešan i Smail, kom je sada oko 80 godina i kom već ta čast ne pripada više: izobičajila se.

Seoska organizacija, dakle, kod Cigana nije danas gotovo nikakva, a vrlo im je labilna i porodična organizacija, jedina koja kod njih postoji.

O b i č a j i. Seoski Cigani se ne venčavaju redovno kod kadija, kao što to propisuje šerijat za muslimane. Ko hoće da se venča može, i to obično čine stariji. Mladi se ne venčavaju, da bi lakše mogli promeniti veći broj žena. Cigani u varoši venčavaju se. Brakovi su mahom kratkotrajni, a bračne i porodične veze vrlo labave. Kod mnogih bude žena samo po 1—2 meseca. Video sam mladića koji se ženio sedam puta. Jedan od Ramića s Hrasnica, Ibro, star 32 godine, ženio se toliko puta da ni on sam tačno ne zna koliko puta na broj (reče 25): jedna mu je žena bila 1½ godinu, a ostale po 2—12 meseca. Nimalo nisu retki pojedinci koji su se ženili po 5—10 puta. Neki se ponova ožene kojom od svojih bivših žena. Ali ima i brakova koje samo smrt raskida.

Visočki Cigani stupaju u ženidbene veze među sobom ali veoma često i s naseljima izvan Visočke Nahije, osobito s Kiseljakom i Han Kumpanjijom Vitezom, a i s čergašima. Čim se koji oženi, odmah napušta oca, a retko da koji i duže ostane s ocem.

Dok se u varoši uzimaju koji se vole i hoće, po selima se neveste prodaju odnosno kupuju. Prilikom izbora neveste ne gleda se samo na lepotu nego i da ume vešto da prosi. Nekada se je za nevestu plaćalo od 5—15 dukata a sada od 500—1000 dinara i to se daje „u jabuku”, čim se isprosi devojka, da se nevesta spremi. Razume se, na taj način se sklapaju samo prvi brakovi, a posle odlučuje volja. U Visokom nema poligamije među Ciganima, a vele da je nije bilo ni ranije. Po selima je bilo toga da drže po dve i po tri žene, pa toga ima i sada (na pr. među Husićima u Moštru).

Nerado Cigani daju obaveštenja o svojim običajima. A u njihovom ličnom i porodičnom životu ima dosta i zanimljivih običaja.

Čim se dete rodi, kupaju ga hladnom vodom. Trećeg dana dolazi komšiluk na babine: pe babina avolaće. Donose pitu, mlijeko i sl. Kogod dođe da vidi dete, daruje ga. Trećeg dana će se dati i ime detetu. Daje mu ga mati u prisustvu rodbine.

Detetu se može promeniti ime, ako ga ko docnije „otkupi”. To se čini kod bolesne dece. Ko vidi da je nečije dete sasvim slabo, dođe i kaže dečijim roditeljima: „Moje je dijete” i on im da koji dinar. On promeni ime detetu i zove ga sinom, iako će dete ostati kod roditelja. Tako Derviša Suljića iz Haluga svi zovu Mustafom, kako je nazvan kad je bio „otkupljen”. Na takav način Ciganke otkupljuju slabu decu pravoslavnih žena, i onda tako dete zovu svojim „sinom”. Razume se, to čine iz izgleda na stalnu dobit.

Pošto muško dete odraste, sunete ga. Svi seoski Cigani ne drže se ni tog propisa, ali je ipak većina sunećena. Za sunet se obično dete nosi berberinu ili berberin dođe u selo. Veruju da hodža prebija mali prst onom mrtvom muškarcu koji umre nesunećen.

Na j a b u k u (tj. o proševini) daje se za nevestu ugovorena suma: 100 do 1000 dinara. Inače se proševina obavlja kao i kod muslimana. I kod Cigana je u običaju k n j a neveste pre svadbe, koja se obavlja u četvrtak uoči svadbe i na isti način kao i kod muslimana. Za vreme dok je žena kniju, dvoje dece drže upaljene sveće. Prilikom svadbe, stari svat sipa nevesti šećerke na glavu, koje kupe prisutna deca.

Na selu ciganskoj nevesti stavljaju na glavu b u r u n d ž u k, kojim joj se sakrije lice. Burundžuk će joj skinuti tek mladoženja, kad uđe njoj u derdek. U varoši su spremanje neveste i ostali običaji kao i kod „gađina” (muslimana), „gone po šehersko”.

Kad se dovede nevesta u kuću, treba da se na ulasku u kuću sagne i da poljubi prag. Ulazeći treba da prođe ispod mladoženjine ruke. U kući je dočekuje svekrva držeći u ruci rešeto sa žitom, pa je posipa. Nevesta treba da poljubi i ognjište. Kad se počne jesti, ona dvori. Posle obeda poliva svakom i dodaje ubrus za brisanje ruku, a gosti je darivaju novcem.

Uveče nevesta najpre ulazi u derdek, a posle uđe i mladoženja. Ona ga čeka stojeći, i on joj skida burundžuk. Kad oni uđu u derdek, na vratima ostaje jedan od svirača s bubnjem („bugnjo”), lupa i čeka dar. Đuvegija iznosi maramu i jelo koje je ranije bilo uneto a među kojim je glavna maslenica. Od bubnjara onda drugi otimaju maslenicu. Ranije, a delimično i sada, njih oko desetak bi se skupilo i zavijali bi i maukali oko kuće i prozora gde su mladenci, dok im bi se iznela ta maslenica, oko koje bi se onda otimali, i to je bio veliki „džumbus”. To su bili „ruva” ili „vukovi”, običaj veoma raširen u Bosni.

„Ispoganilo se sve” vele i Cigani, pa se usled toga napustio i običaj da se posle prve bračne noći gleda da li je nevesta bila devojka. Gledalo se

na košulji. Ako bi se utvrdilo da je bila devojka, svekrva bi joj obukla drugu košulju, izišla i dva puta se okrenula u kolu. Onda bi tek nastalo pravo veselje. Ako bi pregled ispao negativan, nevestu bi vratili posle nekoliko dana. U četvrtak posle derdeka, svekrva kne mladi kose i prste na rukama i na nogama.

Priča se i među Ciganima da su nekada kažnjavali žene za neverstvo u braku tako da su vezali konjima za repove i rastrzali.

Cigani se sahranjuju u svoja posebna groblja. U grobu moraju biti nasloni, kao i kod pravih muslimana. Mrtvaca okupaju i uviju u platno. Plaču za njim, ali ne „u avaz”. Iz žalosti mati za sinom a sestra za bratom otseče pletenice.

Kao što ne drže ni mnoge druge odredbe islama, tako Cigani ni ne slave muslimanske praznike. Bude nešto veselja o Bajramu, ali je Bajram osobito zgodna prilika da žene zađu u prošnju po muslimanskim selima. Ali mesto toga Cigani slave neke hrišćanske praznike i to po julijskom kalendaru, dakle u isto vreme kada i pravoslavni.

Svi Cigani, a osobito oni koji kuju, praznuju 1 januar. Zovu taj dan Vasil, ali je više u običaju naziv kovačina, a zovu ga i Vasilica. Stari su Cigani slavili taj praznik po tri dana. U sadašnje vreme tog dana u svakoj ciganskoj porodici mora biti mesa, rakije ili vina. Ko ima treba da zakolje ćurana. Ne rade tog dana i ne idu nikuda iz sela, nego posećuju jedni druge: idu na „polazniko” u kuću. Prvog koji tog dana ude u kuću i bude polaznik pošipaju pomešanom pšenicom i kukuruzom. Onda ga zamotaju čim, pa i on sedne s domaćinom da zajedno piju. Pošto se iskupi više gostiju, onda i domaćin pođe s njima drugome. Vasilicu slave „zarad kovačinu”. Oni nisu kovači, ali su im kovači bili dedovi. (Agan Fafulović, rodnom iz Travnika, potrošio je 14 januara 1930 u Visokom 150 dinara, da bi proveo taj praznik). — Pravoslavni u okolini Visokog slave tog dana Mali Božić i uz sasvim drukčije običaje. U Skoplju, gde živi hiljadama Cigana, Vasilica je najveća njihova svečanost. Vasilicu slave i muslimanski Cigani u Modriči, poreklom iz Šapca. Znači, da će Vasilica biti opšti ciganski praznik.

Drugi veliki praznik visočkih Cigana je Iùrjevo (Đurdevdan). Ne radi se ni tog dana. Pre sunca se treba okupati. Tog dana treba doneti zelenu granu pa je zadenuti pod strehu, radi „lijeka”. Ceo se dan provodi u veselju uz rakiju, kafu i duhan, a vare se i jaja, jede pečenica i kiseli kupus. Pod Vranjkom bude tog dana veliki ciganski sastanak.

O Aliđunu (Ilindanu) Cigani se takođe provode časteći se jelom i pićem. Mnogi iz donjih sela odu na „dernek” u Kakanj na Vrutke, gde budu i mnogi muslimani.

Verovanja. Pored svega nastojanja nisam mogao utvrditi da li imaju kakvu svoju uređenu religiju. Izgleda, da je islam ubio njihovu narodnu religiju i da su oni tako ostali bez potpune religije a zadržali samo neke njene elemente u nejasnom strahu od Boga i od prikaza, u bajanju, vraćanju²⁵) i u mitološkim pričama o svom božanskom poreklu. Saznao sam za sledeća verovanja i čarobne radnje:

²⁵ Sihirbačicom zovu Cigani i drugi muslimani žene koje se bave bacanjem čini, magija. — ²⁶ Georg Wilke, Über die Bedeutung einiger Symbole an den Bogumilendenkmälern. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 1924 32.

Ciganke ne peru haljine „s mjenom”, kad je mlad mesec, niti petkom. Osim u te dane, ne češljaju se još ni utornikom. Veruje se, da se ne sme ništa šiti po noći „radi štogod”.

U prvi akšam se može najviše ograisati (*ograisadev*). Ne sme se preći preko mosta na kom je vo ili krava razderao psa, jer će se dobit sugreb. A sugreb se leći da se mesto gde se pojavio istare solju i kostreću, i to sve baci na trn.

I Cigani uzimaju od hodža zapise: *hamajlija, lilla*. Kao amajlije treba smatrati što Ciganke (osobito deca i mlade ženske) nose o vratu i u kosi razne bopke, korenčiće i pužice. (U Indiji se nose amajlije od malih amonita: Višnu je pre svoje pojave bio sakriven u amonovom rogu.²⁶)

Da se uspe u ljubavi lek je: ču ano kolako o mišjako kokore (stavi u kolač slepoga miša). Od ječmenog brašna pravi Ciganka kolačić (kolako) s rupicom u sredini. U testo se meće komadić od slepog miša. Kolač se osuši, i momak kad pogleda kroz njegovu rupicu devojkicu koju želi, ona će ga odmah zavoleti.

Veruju: u koncu se može napraviti da se neka ženska skine do gola. Koja hoće da to učini nekoj drugoj treba da postupa ovako: uzme kakav konac, iseče ga svega, pa sve izveže. Kad izveže, uzme za krajeve i otvori, a konac opet čitav. I kad momak zavoli neku žensku, treba da joj taj konac metne pod strehu ili pod prag. I neka ona samo pređe tamo i amo, pa on uzme konac, ona mora da „pobudali” za njim, i tako je može da skine do gola.

Lakovernom svetu Ciganke prodaju neki koren koji zovu milo-snik odnosno *čerori* (čar-trava). Momak (raklo) ili devojkica (erakli, eraklja) treba da kroz taj koren pogleda voljenu odnosno voljenog.

S pomenutim verovanjima je u vezi i jedno od glavnih zanimanja Ciganki: pogadanje sreće i sudbine. Ciganke najviše „faletaju” sa grahom kog mora biti 41 zrno (*saranda t'ek kučün fsuj*).

Cigani veruju da svaka životinja ima svoju dušu. Kod čoveka, kad spava, duša (*o dži* ili *đi*) izlazi iz tela. U snu se preživljava put dušin po onom svetu. Ako ko spavača naglo probudi, on može šenuti pameću. Duša je ko miš. Kad se vrati duša s puta, ude opet na usta i kad dode na svoje mesto čovek se probudi i onda se seća svoga sna.

Mrtvac se može „ukozlačit”. To biva ako je neko šakama prevlačio preko njega, kad je počeo da umire. Vukodlak može postati i muško i žensko. Vukodlak može da dolazi svojoj deci, ali im ne čini zlo. Čim zapevaju petli, vraća se. Kad se dozna za „kozlaka”, onda uzmu mosur konca, konac se uvuče u iglu, koju zadenu u kozlaka. Kad se vraća, konac se odmotava i tako saznaju iz kog je groba. Onda ponesu na groblje vreću i kolac od trna. Grob pokriju vrećom, dvojica drže kolac, a treći zabija u zemlju, dok iz groba (duša?) progovori: „Jako sam umrla”. Od drugih (iz Hrasnica) slušao sam da vele „kodlak”, da on može imati i decu, ali su mu ona bez kosti, a trnov kolac treba zabiti u glavu.

Sikado, sikadol je svaka vrsta prikaze. Prikazuju se najviše mrtvi iz groblja (lemoraši). Opšte je verovanje u *moru* koja pada na čoveka, pritište ga i sisa, pa mu sise oteknu. „Lijek” je (kod Cigana i kod drugih) da neko čuva bolesnika i kad bolesnik zaječi, da mu uhvati otok i probudi bolesnika pa mu veli: „Evo je, uhvati je...” I više neće doći. Ili da

neko drugi nad onim koga je mora pritisla tri puta izgovori stih po stih i uvek da puhne preko njega:

Mora ti mora
Abatija ti noga
Zbogom prokleta
Petom sapeta
Lanjskom konopljom.

Osobito je verovanje u aždaje: ažda'a, koja je debela kao ćutuk i obla (tuli), može odjedanput prožderati kozu, nema krila i čuje se na sat hoda daleko kad ide. „De doje sve (učini) elac”. Sap je aždaha koja jede sunce. Naime, pričaju da su bila tri sunca i da su sap pojeli dva i već polovinu trećega. Svako jutro pucalo bi na njih po hiljadu topova, ali bez uspeha. Onda došao Ciganin pa rekao: „Nemojte tako, nego zakoljite stotinu kurvana, ogulite kože, napunite krečom i bacite u ono jezero da izide aždaha. U jezeru (bilo) puno aždaha. Bace kreč. Proždru (ga) aždaha. Ono se u njima uzvari i pocrkaju. I tako ostalo ovo sunce”. (Po kazivanju ceribaše Alije Ahmetovića iz Malog Čajna).

Pesme i priče. Cigani su me posvuda uveravali da nemaju pesama na ciganskom jeziku, nego da pevaju samo srpskohrvatske pesme. Na svom jeziku imaju samo ovih nekoliko stihova, koji su veoma omiljeni i svima poznati:

Kaj sana moro?
Sošće ćušće
Anda foro Ajko.

Ciganski susedi se stalno potsmevaju Ciganima da su njihovi „sveci” (bogovi) Hadži Penga, Hurta, Varta Pipi i Dordu-Jamaz. Cigani to uzimaju za šalu. U njihovim oskudnim pričicama pominju se neka lica, koja bi mogla imati veze s njihovom starom mitologijom. O svom postanku pričaju:

1) Jek sa cjelo narodo. Kana o sveco o narodi dilisalji, ondak e roma ačhile majpalonea pala o narodo. Ondak o dol prokleti sarda romen. (Najpre je bio jedan narod. Kad su se delili sveci i narodi, Cigani su ostali najzadnji, i Bog ih je prokleo da budu Cigani do veka).

2) Prvi Ciganin zvao se Dundul. Bio je car nad Bosnom, i to prvi. Od njega uzeo Bosnu Čifut. Dundul je carovao samo 24 sata. Pravio kulu od sira...

3) Priča se da su Cigani imali cara Hurtu, i bio je kod Boga najpreči. On posije prohu, pa mu proha nije nikla. Onda on rekne: „Bože dragi, de ti rekni da meni proha nikne, pa ću svakom podijeliti!” — A kad mu je proha nikla, on je pokosio i počeo vrijeći. Pa došao jedan prosjak — ko što sad ja — pa zaiska prohe, a on nije dao već ga lopatom ošinuo. Bog onda naredio, pa udarila kiša i svu mu prohu odnijela. Zbog toga su svi Cigani fukara.

(Sve po kazivanju Cigana iz Haluga).

Na kraju da opišem i omiljenu cigansku hazardnu igru barbut. To je igra, kojoj se sa strašću odaju muškarci. Za igru barbute potrebne su dve male kocke (s ivicama od po 1 cm otprilike). Prave se od osobite masne zemlje i suše na suncu, pošto se na ravnima izbodu tačke. Bode se

od 1 do 6 tačkaka, i to tako da suma tačkaka na dve uporedne strane uvek bude sedam, tj. 1 i 6, 2 i 5, 3 i 4. Jedna kocka se zove z a r.

U igri može da učestvuje proizvoljan broj igrača, ali najmanje dvojica. Jedan će bacati kocku, a jedan od ostalih će ulagati, tako da u jednom momentu igre učestvuju ipak samo dva igrača, a ostali čekaju na red. Da se vidi ko će početi igru, baca se samo jedan zar. Bacaju redom, dok neko tako ne baci da izide „šest”. Kome izide šest, on počinje igru.

Sama igra se sastoji u ovome. Jedan od igrača drži „banku”, kako se to sada veli, i on će bacati kocke. On baca kocke sve dotle dok u igri dobija, a drugi ulažu. Kad izgubi, smeni ga drugi. Onaj koji baca kocke ne ulaže ništa nego potkiva ulog svog saigrača. Najpre se svrši pogodba, pa se onda bacaju kocke. Igrač ulaže koliko hoće, a može da ulaže na tri načina. Ako igrač ulaže na čift, onda će celu sumu koju uloži ili izgubiti ili dobiti još toliko. Ako kocke padnu 6 i 6, 5 i 5, 3 i 3, onda dobija onaj koji ih je bacao. Ulagrač dobija, ako kocke padnu na: 1 i 1, 2 i 2, 4 i 4, 1 i 2. Ponova se bacaju kocke, ako padnu na 4 i 5, 3 i 4, 5 i 3, 6 i 3, 6 i 2, jer te kombinacije ne donose ništa.

Kad se igra na para salka (pala srka), onda dobija onaj koji baca, ako kocke padnu: 5 i 5, 6 i 6, 3 i 3, 6 i 5.

Treći je način pola i pola (pola pola ikli). Ulagrač ulaže dve sume, jednu sprijeda a drugu otragu. Onaj što baca dobiva samo prvu sumu, ako ispadne kombinacija 6 i 5, a nosi sve na „čift” kombinacijama, a to su: 6 i 6, 5 i 5, 3 i 3.

Pojedine kombinacije imaju i svoja imena: duse (3 i 3), čift (2 i 2), šeš (6 i 6), dubeš (5 i 5), dorat (4 i 4), i jek (1 i 1).

Koji od igrača dadne post a (vreću ili kaput na koji će se bacati zarovi) i slučajno sve izgubi, traži da mu se da „posta”, tj. kirija, i kad dobije od svakog po nešto, produžava igru. U barbutu se igra sa svim što se ima, tj. stavlja se na kocku sve što se ima na sebi i u kući. Ko izgubi, zna u besu i prst da otseče ili da proguta zar. Krvni protivnici u igri posle bratski dele kafu, hleb ili već što koji od njih imadne.

B. Bijeli Cigani.

Bijeli Cigani razlikuju se od Crnih pre svega po tome što su nešto otvorenije kompleksije, ali je ta razlika vrlo malena (i možda samo usled veće čistote i punoće tela), i otuda im ime. Međutim, to nije glavna razlika između njih. Glavna je razlika u različitom socijalno-ekonomskom stanju jednih i drugih, i ta je razlika uzrok oštroj podvojenosti među njima. Dok se Crni bave besposličijem i prosjačenjem a ranije poglavito krađom, Bijeli su mahom imućni, često vrlo imućni, ljudi koji se bave mesarskim ili kovačkim zanatom ili preprodaju stoku, obično konje, u čemu su veliki veštaci. Stoga su oni u mogućnosti da svoj način života učine boljim i oni u tom nastoje da se izjednače s varoškim muslimanima. Muška nošnja kod Bijelih Cigana je potpuno ista kao i kod ostalih muslimana, i ima ih čak koji se raskošno nose. Bijeli Cigani posećuju džamiju. Neki od njih kriju i žene. Ima i ženidbenih veza između njih i naših muslimana, ali su vrlo retke, jer muslimani preziru i Bijeke Cigane i smatraju ih nižim od sebe, pa makar bili i imućniji. Dok Crni Cigani prividno i samo po imenu pripadaju islamu, Bijeli se drže verskih propisa Islama. Uz to, Bijeli ne znaju ili neće da znaju ciganski jezik.

Zusammenfassung. Die Zigeuner in der Umgebung von Visoko, (im ehemaligen Mittel-Bosnien). In der Stadt Visoko und in ihrer Umgebung lebt unter der serbokroatischen Bevölkerung eine beträchtliche Zahl von Zigeunern. Ausser in der Stadt Visoko gibt es Zigeuner in folgenden Dörfern und Ortschaften: Haluge, Polje, Vukotići, Hrasnice, Rančik, Varda, Ivnica, Kakanj und Čulina Česma im Bezirke Visoko und in Vranjak, dem naheliegenden Dorfe im Bezirke Sarajevo. Der Verfasser fand während seiner Forschungen (im Jahre 1925—2927) in Visoko und in den erwähnten Dörfern 116 Familien mit ungefähr 580 Seelen als ansässige Zigeuner. Viele Ortsnamen und Traditionen in anderen Dörfern bewahren Erinnerungen auf ehemalige Zigeuner—Ansiedelungen, aber diese Angaben beziehen sich fast ausschliesslich auf die Zeit, da die Zigeuner keine stete Siedelungen hatten, sondern mit ihren Zelten umherschweiften. Die bosnischen Zigeuner werden nämlich allmählich ansässig erst seit dem Anfange des vorigen Jahrhunderts, und zwar unter dem Zwange der türkischen und später der österreichisch-ungarischen Behörden, während sie vordem nomadenähnlich keine längere Zeit auf einem Orte verweilten und von Diebstahl, Beute und Raub lebten, gleich den anderen Zigeunern in Bosnien, wofür die geschichtlichen Urkunden aus dem XVII.—XIX. Jahrhundert viele Beweise darbieten.

Unter den Zigeunern in der Umgebung von Visoko unterscheiden sich die sogenannten Weissen und Schwarzen Zigeuner, und diese Teilung hat ihren Grund wie in anthropologischer Beziehung so auch in verschiedener Beschäftigung und Lebensweise: die Weissen Zigeuner haben eine hellere Komplexie, treiben Gewerbe (Fleischhauer, Schmiede) und Viehhandel und sind bemüht, sich in der Lebensweise und in Sitten mit den moslimischen Serbokroaten auszugleichen. Die meisten Weissen Zigeuner leben in der Stadt; es gibt sehr wenige auf dem Lande.

Die Weissen Zigeuner sprechen heute nur serbokroatisch und die Schwarzen sind zweisprachig: sie sprechen serbokroatisch und zigeunerisch. Die vom Verfasser gesammelten Angaben über die physische Beschaffenheit der Zigeuner beweisen die Richtigkeit der früheren Forschungen (*Dr. L. Glück*, Zur physischen Anthropologie der Zigeuner in Bosnien und der Hercegovina. Wissenschaftliche Mitteilungen aus B. u. d. H., Bd. V., S. 403—433.). — Seit einigen Jahrzehnten erwerben sie die nötigen Lebensmittel durch ehrliche Arbeit, aber haben nicht die erforderliche Ausdauer im Arbeiten und sorgen nur von Tag zu Tag. Sie zeichnen sich besonders durch gegenseitige Liebe aus und unterstützen sich gerne untereinander. Bemerkenswert ist ihre leidenschaftliche Neigung zu Hasardspielen (Karten- und Würfelspiel). Nur scheinbar und oberflächlich gehören die Schwarzen Zigeuner der islamitischen Religionsgemeinschaft an.

Die heutigen Zigeuner in der Umgebung von Visoko sind teils primitive Ackerbauer, teils Schmiede, und viele von ihnen arbeiten als Tagelöhner und Industriearbeiter, während ihre Frauen nicht geringen Erwerb durch Betteln, Wahrsagerei, Fernzauber, Herstellung von Amuletten und Verkauf der Nürnbergerware den Bäuerinnen finden. Die Hütten der Zigeuner auf dem Lande sind sehr klein, primitiv und elend; sehr selten kann man eben ihnen manche Nebengebäude sehen. Die Zigeuner haben keine besondere Tracht: die Frauen haben dieselbe wie die Frauen der moslimischen Serbokroaten mit dem Unterschiede, dass sie sich nicht verschleiern.

Von den Bräuchen aus dem Familienleben sind die Familien- und Hochzeitsbräuche ausführlicher beschrieben. Die Ehe ist unbeständig und die Frau wird oft gewechselt. Polygamie war auch üblich. Im Falle schwerer Erkrankung wird dem Knaben der Name gewechselt. Anstatt der moslimischen feiern die Zigeuner einige christliche Feste, besonders den Festtag des hl. Basilius (am 1. Januar), des hl. Georg (23. April) und des hl. Elias (20. Juli) und zwar nach dem Kalender alten Stils. Der Verfasser erwähnt noch einige Elemente aus dem zigeunerischen Volksglauben, die viele Ähnlichkeiten mit dem serbokroatischen Volksglauben zeigen (z. B. Glaube an Hexen, Werwölfe, bösen Blick, Gebrauch von Amuletten usw.).